

ศึกษาขณิกสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร A Study of Momentary Concentration Taught in Mahāsatiṭṭhānasutta’s Insight Meditation Practice

พระมหาวิญญู วชิรเมธี

นิสิตระดับปริญญาโท สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบึงกาฬศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

บทคัดย่อ

การศึกษานี้ มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ (1) เพื่อศึกษาขณิกสมาธิในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท (2) เพื่อศึกษาวิปัสสนากาวนาในมหาสติปัฏฐานสูตร และ (3) เพื่อศึกษาขณิกสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนากาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร การศึกษานี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ และจากการศึกษาได้พบว่า

ขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ เกิดขึ้นได้ในขณะคนเรามีจิตจดจ่ออยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นเวลานานๆ แต่สมาธินี้เมื่อนำมาใช้ในการเจริญวิปัสสนากาวนาด้วยการกำหนดสภาวะปรมาตม์ของรูปนาม เป็นไปตามความเป็นจริง ก็เป็นธรรมนำไปสู่การสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงได้ ท่านเรียกขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนานี้ว่า วิปัสสนาขณิกสมาธิ สมาธินี้เกิดขึ้นเป็นไปทุกๆ ขณะอย่างต่อเนื่องกันไป ที่กำหนดรูปนามของโยคีผู้ปฏิบัติ

การปฏิบัติวิปัสสนากาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตรของวิปัสสนายานิกบุคคล จำต้องพัฒนาขณิกสมาธิที่เกิดจากการที่โยคีผู้ปฏิบัติ อบรมสติในฐาน 4 คือ กาย เวทนา จิต และธรรม ซึ่งจะพัฒนาตัวไปพร้อมกับธรรมอื่นๆ ในโพธิปักขิยธรรม 37 ประการ เมื่อวิปัสสนาปัญญาแก่กล้ามากขึ้น เมื่อถึงอุท্থัพพญาณ ขณิกสมาธิที่ร่วมกับปัญญา ก็จะทำการละกิเลสตามหน้าที่ของตนได้มากขึ้น จนกิเลส

มีโอกาสดำลึกได้บ่อย ความทุกข์ก็จะเบาบางลง จนในที่สุดเมื่อวิปัสสนาปัญญาแก่กล้าเต็มที่ จิตก็จะมี ความมั่นคง มีกำลัง เข้าไปสนับสนุนให้ปัญญาเห็นแจ้งรูปนามได้อย่างละเอียดหมดจด จนเห็นอริยสัจ และประหันทกิเลสได้อย่างเด็ดขาด เป็นสมุจเฉทพหวนด้วยอำนาจมรรคญาณในที่สุด

คำสำคัญ : ขณิกสมาธิ, วิปัสสนากาวนา, มหาสติปัฏฐานสูตร

Abstract

This article has three objectives: 1) to study momentary concentration in Theravāda Buddhist scripture, 2) to study insight meditation in Mahāsatiṭṭhānasutta, and 3) to study momentary concentration in insight meditation practice according to Mahāsatiṭṭhānasutta. The study is qualitative research and it was found that:

Momentary concentration (Khaṇi-kasamādhi) according to Theravada Buddhism means instantaneous contemplation which happens to everyone with focusing mind on doing something continuously. This kind of momentary concentration was very

helpful for insight development by observing the status of mentality-corporeality (Nāma-rūpa) as they really are. It was called as Vipassanākhanikasamādhi or insight momentary concentration which successively occurs in every moment continuously while meditators are observing mentality and corporeality.

According to the Mahāsatiṭṭhana-sutta, when Vipassanāñāṇika meditator practices insight, he would need to develop this momentary concentration simultaneously while contemplating in the Four Foundations of body, feeling, mind, and mind objects and also accompanied with other developments up to the higher thirty-seven qualities contributing to enlightenment (Bodhipakkhiyadhamma). When insight wisdom is excelled to Udayabbayañāṇa, the momentary concentration coupled with wisdom will perform its function to abandon defilements and letting less impurity take place. Then degree of suffering will also be reduced automatically. Finally, when insight meditators have completed full insight knowledge, their mind will become stable, strong, supportive to insight intuitive wisdom to realize the Four Noble Truths (Ariyasacca) and eradicate (Samucchedapahāna) all defilements (Kilesa) by the Noble Path knowledge or Maggañāṇa which is the aim of insight development in Buddhism.

Keywords : Momentary concen-

tration, Vipassanābāvanā, Mahāsatiṭṭhanasutta

1. บทนำ

การศึกษาเรียนรู้ในพุทธศาสนามีอยู่ 3 อย่าง (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่ม 12 ข้อ 415 หน้า 272) คือ อธิศีลสิกขา การศึกษาเรียนรู้ในเรื่องศีล อธิจิตตสิกขา การศึกษาเรียนรู้ในเรื่องสมาธิ และอภิปญญาสิกขา การศึกษาเรียนรู้ในเรื่องปัญญา การศึกษาทั้งสามอย่างนี้มีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน กล่าวคือ การศึกษาเรื่องศีลได้ดีแล้ว จะช่วยสนับสนุนให้เกิดสมาธิจิต และจิตที่ฝึกฝนอบรมเป็นสมาธิดีแล้วจะสนับสนุนให้เกิดปัญญา เห็นแจ้งในสัจธรรมความจริง ทุกวันนี้พุทธศาสนิกชนมักเน้นการศึกษาหนักไปด้านใดด้านหนึ่ง ในขณะที่การศึกษาก็อีก 2 อย่างนอกนี้มักให้ความสนใจน้อยลงมา เช่น ผู้ที่ถือศีล เคร่งครัดในศีล ก็มีความพอใจอยู่แค่การรักษาศีล และมักจะหวังแค่ภพภูมิที่ดี ไม่ให้ใครสนใจหรือไม่ทำความเข้าใจเรื่องสมาธิ หรือบางคนเมื่อฝึกจิตสงบนิ่งแล้วก็ติดอยู่ในรสของความสุขอันเกิดสมาธินั้น ไม่พัฒนาไปให้ถึงปัญญา เป็นต้น การเน้นไปด้านใดด้านหนึ่งนี้ ทำให้การศึกษ้อันกล่าวคือการฝึกฝนอบรมจิต จึงไม่สามารถบรรลุเป้าหมายสูงสุดทางพุทธศาสนา

เรื่องสมาธิ มักเข้าใจไปว่าการต้องมานั่งนิ่งๆ จดจ่ออยู่กับอารมณ์เดียวเท่านั้นคือสมาธิ แต่มีคนจำนวนน้อยที่จะเข้าใจว่า การดำเนินชีวิตด้วยสติในขณะเคลื่อนไหวร่างกายก็เป็นการอบรมสมาธิ และสมาธินี้แหละเป็นสมาธิก่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้ง สัจธรรมความจริงของชีวิต สมาธินี้ เรียกว่า ขณิกสมาธิ ขณิกสมาธินี้เป็นองค์ประกอบสำคัญอันหนึ่งในการใช้เป็นเครื่องมือปลดเปลื้องทุกข์ของสัตว์โลก ได้อย่างเด็ดขาด ซึ่งพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอริยสาวกในครั้งอดีต ได้ดำเนินตามหลัก

อริยมรรคมีองค์แปด และอริยมรรคมีองค์แปดนี้ก็ประกอบด้วยสัมมาสมาธิ ซึ่งหมายถึงฌณิกสมาธิด้วยนั่นเอง เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าตรัสเน้นให้สาวกของพระองค์ให้ความสำคัญกับสมาธิ ดังพระดำรัสว่า “สมาธิ ภิกขเว ภาเวถ, สมาหิตี ภิกขเว ภิกขุ ยถา ภูตฺถ ปชานาติ.” (พระไตรปิฎก ภาษาบาลี 17/5/10) แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง

ฌณิกสมาธินี้ ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาเป็นหลัก โดยยึดอารมณ์ที่เป็นปรมาัตถ์ คือ รูปนาม ด้วยการพิจารณาชั้น 5 อายตนะ 12 ธาตุ 18 เป็นต้น อันเป็นภูมิ (วิสุทธิ.บาลี 3/7) เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ตามที่ปรากฏเฉพาะหน้าตามหลักสติปัฏฐานสูตร สมาธิที่ได้จากการกำหนดอารมณ์วิปัสสนาล้วน ท่านจึงเรียกอีกอย่างว่า ลักขณูปนิชฌาน (อรรถกถาบาลี 34/160/134) เมื่อสมาธินี้เจริญถึงที่สุดแล้วย่อมละกิเลสได้เด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน) การเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร (พระไตรปิฎก ภาษาไทย เล่ม 10 ข้อ 372 หน้า 301) จำต้องอาศัยความเข้าใจหลักธรรมที่สำคัญในการใช้เป็นเครื่องมือปฏิบัติ ในที่นี้ผู้ศึกษาสนใจศึกษาฌณิกสมาธิ เพราะเห็นว่า ฌณิกสมาธิมีความสำคัญในฐานะเป็นธรรมเป็นส่วนแห่งการตรัสรู้ คือ โพธิปักขิยธรรม (วิสุทธิ.บาลี 3/328) ฌณิกสมาธิที่ใช้ในการปฏิบัติสติปัฏฐานนี้ มีความสำคัญในฐานะเป็นธรรมอันเป็นประธานในกุศลธรรมทั้งปวง อีกทั้งในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ก็ตรัสถึง สติมา (พระไตรปิฎก ภาษาบาลี เล่มที่ 10 ข้อ 373 หน้า 248) อันเป็นองค์ประกอบร่วมกันของฌณิกสมาธิ ซึ่งสมควรศึกษาค้นคว้าวิจัยอย่างลึกซึ้งให้มากขึ้น

การศึกษาฌณิกสมาธิดังที่สอนกันโดยมาก มักให้ความหมายเพียงคำว่า สมาธิชั่วขณะ ซึ่งอาจเข้าใจว่า สมาธินี้มีประโยชน์น้อย คงไม่สามารถใช้การ

ให้เกิดประโยชน์ได้ จึงไปให้ความสำคัญกับอุปปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ที่เป็นสมาธิที่ข่มไว้ได้ซึ่งนิเวรณเป็นต้นเปรียบด้วยหินทับหญ้า เมื่อศึกษาไม่ดีก็ไม่ให้ความสำคัญต่อฌณิกสมาธิ เป็นการทำหลักธรรมคำสอนที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้ว ให้วิปริตวิปลาสไป ไม่มุ่งเน้นเจริญสมาธิให้เกิดปัญญาอันเกิดจากฌณิกสมาธิที่ประกอบด้วยปัญญาพิจารณาให้เห็นไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยงของสังขารธรรม ความไม่คงทนของสังขารธรรมทั้งปวง และความไม่ใช่ตัวตนของสภาพธรรมทั้งปวง ซึ่งความคิดเห็นไม่ถูกดังกล่าวทำให้เกิดสัทธรรมปฏิรูปก์ สัทธรรมเทียมขึ้นในศาสนา ซึ่งอาจเป็นเหตุให้พระศาสนาเสื่อมสูญเร็วขึ้นได้ ผู้ศึกษาต้องการทราบข้อเท็จจริงที่เป็นหลักฐานที่มาของฌณิกสมาธิอันสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

คำว่า ฌณิกสมาธินี้ไม่มีปรากฏคำใช้ในพระไตรปิฎกซึ่งเป็นคัมภีร์หลักในพุทธศาสนาเถรวาท คำว่า ฌณิกสมาธิ นี้เป็นคำที่พระอรรถกถาจารย์แก้ไขภายหลัง ดังมีปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสสต่าง ๆ การใช้คำศัพท์ไม่ตรงกับพุทธพจน์ก็ดี การจำแนกธรรมะออกไปก็ดี ในชั้นอรรถกถา เป็นต้นของพระคณิศรจนาจารย์ อาจก่อให้เกิดความเคลือบแคลงใจตามมาว่า ฌณิกสมาธิซึ่งเป็นที่นิยมในฐานะเป็นธรรมสำคัญอันหนึ่งในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในยุคปัจจุบันนี้ เพราะเหตุไร พระพุทธเจ้าไม่ตรัสไว้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก จึงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ทำให้ผู้ศึกษาต้องการศึกษาค้นคว้าให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

จากปัญหาดังกล่าวมานี้ ผู้ศึกษาจึงมีความสนใจศึกษาฌณิกสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร ในด้านหลักฐานทางคัมภีร์ ความหมาย ความสำคัญ สภาวะที่เกิดในขณะปฏิบัติ ตลอดจนด้านผลที่ได้รับจากการอบรมฌณิกสมาธิให้ถูกต้อง สอดคล้องต้องกันระหว่างปริยัติสัทธรรม

กับปฏิบัติสัทธรรม อันจะเป็นประโยชน์แก่นักปฏิบัติ
วิปัสสนากรรมฐานตามแนวแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาขณิกสมาธิในคัมภีร์พุทธศาสนา
เถรวาท
2. เพื่อศึกษาวิปัสสนาภาวนาในมหาสติปัฏฐานสูตร
3. เพื่อศึกษาขณิกสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนา
ภาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร

3. ขอบเขตการวิจัย

ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการศึกษาในเรื่องการศึกษา
ขณิกสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนว
มหาสติปัฏฐานสูตร ในประเด็นเกี่ยวกับขณิกสมาธิ
ที่ใช้สำหรับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาโดยตรง และ
หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับขณิกสมาธิในการปฏิบัติ
วิปัสสนา ตลอดจนความเกี่ยวข้องของขณิกสมาธิ
กับหลักธรรมอื่นๆ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
แล้วนำมาสรุป เรียบเรียง นำเสนอแบบบรรยาย
เชิงพรรณนา

4. วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ
ภาคเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้
กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

1. ศึกษาและรวบรวมเนื้อหาขณิกสมาธิ จาก
หลักฐานปฐมภูมิ (Primary source) หลักคัมภีร์
พระพุทธศาสนาเถรวาท และเอกสารชั้นทุติยภูมิ
(Secondary source) ได้แก่ หนังสือ และงานวิจัย
ที่เกี่ยวข้อง
2. เรียบเรียงข้อมูลและตรวจสอบความ
สอดคล้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก
3. สรุป วิเคราะห์ข้อมูล ตอบปัญหาการวิจัย

ที่ตั้งไว้ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยคณะ
กรรมการที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ

4. แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอ เผยแพร่ผลงานวิจัย

5. ผลการวิจัย

ขณิกสมาธิ คือ สภาวะที่จิตของโยคีผู้ปฏิบัติ
วิปัสสนา มีความตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์กรรมฐานเพียงชั่ว
ขณะ ตามคำบาลีว่า ขณิกจิตเตกคคตาคติ ขณมตตจิตติ
โก สมาธิ (วิสุทธิมรรคมหาฎีกา บาลี 2/79) สมาธิ
ที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ ชื่อว่า ภาวะที่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง
แห่งขณิกจิต ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค มีคำบาลี
ว่า อิมเอหิ จ ปน นีวรณเอหิ วิสุทธิจิตตสส สอพส
วตถุภัง อานาปานสสตี ภาวยโต ขณิกสโมธานา (พระ
ไตรปิฎก ภาษาบาลี 31/153/175) แปลว่า เมื่อ
พระโยคาวจรผู้มีจิตหมดจดจากนิเวศน์เหล่านี้ เจริญ
สมาธิที่ประกอบด้วยอานาปานสติมีวัตถุ 16 ความที่
จิตตั้งมั่นเป็นไปชั่วขณะย่อมมีได้ คำบาลีนี้หมายถึง
ถึงขณิกสมาธิ ประการหนึ่ง มีคำบาลีปรากฏอีก
ว่า “เตสํ ปหานา อชมตตเมว จิตตํ สนตัญจติ
สนนีสีหติ เอโกทิ โหติ สมายิตติ.” (พระไตรปิฎก
ภาษาบาลี 12/216/182). แปลว่า เพราะละวิตก
อันเป็นบาปอกุศลนั้นได้ จิตย่อมตั้งมั่น สงบ เป็น
ภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น มีสมาธิในภายในโดยแท้
นี้ก็หมายถึงถึงขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนาเช่นกัน
และคำบาลีอีกที่หนึ่งว่า “อาตปิโน สมปะชานา เอ
โกทิกูตา วิปสขนจิตตา สมาหิตา เอกคคจิตตา กาย
สส ยถาภูตํ ฌายาย.” แปลว่า (พระไตรปิฎกภาษา
บาลี 19/370/126) เธอทั้งหลาย จงพิจารณาเห็นกาย
ในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มี ธรรมเป็น
หนึ่งผุดขึ้น มีจิตผ่องใส ตั้งมั่น มีอารมณ์เดียวเพื่อรู้
ยิ่งกายตามความเป็นจริงฯ คำบาลีเหล่านี้เป็นแค่บาง
ส่วนที่แสดงถึงสมาธิจิตชนิดหนึ่งที่พอเป็นบาทฐาน
แห่งวิปัสสนาและมรรค ผลต่อไป ขณิกสมาธินี้เป็น

ความตั้งมั่นที่เกิดขึ้นในขณะที่เจริญวิปัสสนาโดยตรง ดังท่านกล่าวว่า ตานิ วา ปน ฆานานิ สมาปชชิตวา วุฏฺฐาย ฆานสมปยุตฺตํ จิตฺตํ ขยโต วยโต สมปสฺสโต วิปัสสนากุขณฺเณ ลกฺขณปฏิเวธเณ อุปปชชติ ขณิกจิตฺเตกคคฺตา. (วิสุทธิมรรค ภาษาบาลี 2/83) เมื่อพระโยคาวจรเข้าฌานเหล่านั้น ออกแล้วมาพิจารณาจิตอันสัมปยุตด้วยฌาน โดยความสิ้นไปเสื่อมไปอยู่ ภาวะที่ขณิกจิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นๆ จะเห็นได้ว่าไม่ว่าผู้ที่ทำฌานให้เกิดก่อนแล้วมาเจริญวิปัสสนาหรือเจริญวิปัสสนาไป โดยไม่อาศัยสมาธิระดับฌานเลยก็ตาม เมื่อเข้าสู่กระบวนการของวิปัสสนา ก็ต้องมาอาศัยสมาธิชนิดนี้เสมอ สมาธิชนิดนี้ เมื่อมีกำลังแก่กล้า แม้ไม่ก่อให้เกิดอุคคหนิमित หรือปฏิภาคนิमितเหมือนสมาธิในฌาน เพราะยึดอารมณ์สภาวะธรรมอันเป็นปรมาตฺถ์ แต่ก็สามารถข่มอกุศลธรรมทั้งหลายมีนิรวรณเป็นต้นให้สงบได้ ทั้งนี้เพราะอาศัยการสั่งสมด้วยสติอยู่อย่างต่อเนื่องไม่ขาดสาย ดังท่านอธิบายว่า โสปี หิ อารมฺมเณ นิรุตฺตรํ เอกากาเรน ปวตฺตมาโน ปฏิปกฺเขน อนภิกฺขุโต อปปีโต วีย จิตฺตํ นิจฺจลํ จเปติ. (วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ภาษาบาลี 2/79) ขณิกสมาธิหมายถึง สมาธิที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องโดยอาการที่ตั้งมั่นอย่างเดียวในอารมณ์ที่เป็นรูปนามที่ตนนำมากำหนด ย่อมไม่ถูกนิรวรณซึ่งเป็นปฏิปกฺขธรรมเข้ามารอบงำ เป็นสมาธิที่สามารถทำวิปัสสนาจิตให้ตั้งมั่นจนถึงอัปปนาสมาธิ หรือเหมือนกับฌานสมาธิที่เข้าไปแนบแน่นในอารมณ์ ฉะนั้น ลักษณะของขณิกสมาธินี้เป็นสภาวะธรรมที่มีอารมณ์เป็นหนึ่งในอารมณ์ที่เป็นไปตามกฎของไตรลักษณ์ เป็นสมาธิเพื่อการรู้แจ้งไตรลักษณ์ ไม่ใช่สมาธิที่นิ่งเงียบ ไม่รับรู้อะไร ทั้งในคัมภีร์ฎีกาท่านก็กล่าวแล้วว่า “น ขณิกสมาธิ. น หิ ขณิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภวติ.” (ฎีกาภาษาบาลี 2/33/165) แปลว่า แท้จริงวิปัสสนา ย่อมไม่เกิดขึ้นโดยปราศจากขณิกสมาธิฯ ฉะนั้น พระพุทธเจ้า

จึงตรัสให้พระสงฆ์สาวกเจริญสมาธิ (ขณิกสมาธิ) เพราะทรงพบแล้วว่าเมื่อจิตตั้งมั่นด้วยสมาธินี้แล้ว ปัญญาจะทำหน้าที่รู้แจ้งชัดสภาวะธรรมตามความเป็นจริง

ขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนากรรมฐานตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยองค์ประกอบ 3 ประการ คือ

- 1) อาตปปี มีความเพียรยั่งยืนยวด
- 2) สัมปชานโน มีความรู้ตัวทั่วพร้อม
- 3) สติมา มีสติระลึกรู้ทันอารมณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า (ไตรปิฎกภาษาบาลี 10/373/248)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) กล่าวธรรม 3 ประการที่ตรัสไว้ในสติปัฏฐานสูตรนี้ว่า “อาตปปี สัมปชานโน สติมา แปลว่า มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสติ ซึ่งเป็นองค์มรรคประจำ 3 ข้อ ที่ต้องใช้ควบไปด้วยกันเสมอ ในการเจริญองค์มรรคทั้งหลายทุกข้อ ความเพียรคอยหนุนเร้าจิต ไม่ให้ย่อท้อหดหู่ ไม่ให้ริโรกล้ำหรือถอยหลัง จึงไม่เปิดช่องให้อกุศลธรรมเกิดขึ้น แต่เป็นแรงเร่งให้จิตเดินรุดหน้าไป หนุนให้กุศลธรรมต่างๆ เจริญยิ่งขึ้น สัมปชัญญะ คือ ตัวปัญญาที่พิจารณาและรู้เท่าทันอารมณ์ที่สติกำหนดทำให้ไม่หลงไหลไปได้ และเข้าใจถูกต้องตามสภาวะที่เป็นจริง สติ คือ ตัวกำหนดจับอารมณ์ไว้ ทำให้ตามทันทุกขณะไม่ลืมนเลือนพลาดสับสน” (พระธรรมธีรราชมหามุนี 2557 : 813)

พัฒนาการขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนา จะเกิดขึ้นแก่โยคีผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ (วิปัสสนายานิกบุคคล) ไปพร้อมกับองค์ประกอบทั้ง 3 นับตั้งแต่พระโยคีบุคคลใช้สติกำหนดรู้อารมณ์ที่เป็นปรมาตฺถ์ในฐาน 4 คือ กาย เวทนา จิต และธรรมจนนิรวรณ 5 สงบระงับลงไป และจิตตั้งมั่นอยู่เป็น

ขณะๆ แต่ไม่แนบแน่นในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง เหมือนสมาธิในสมถกรรมฐาน เมื่อสมาธิแก่กล้าขึ้น ระดับของสมาธิจะสูงขึ้นตามความแก่กล้านั้น คือ เป็นสมาธิในทริย ในอินทริยธรรม 5 เป็นสมาธิพละ ในพละ 5 เป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ ในโพชฌงค์ 7 และเป็นสัมมาสมาธิในมรรคมืองค์แปด ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมในโพธิปักขิยธรรม 37 ซึ่งสามารถเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ และละอวิชชา ตัณหา อุปาทานเป็นต้น ได้ชั่วคราวในวิปัสสนาญาณที่เป็นโลกิยะ คือ นามรูปปริจเฉทญาณ ถึง อนุโลมญาณ สมาธิในช่วงนี้มีกำลังเทียบได้กับอุปปจารสมาธิ แต่เมื่อเข้าสู่มรรคญาณ ขณิกสมาธิจะมีกำลังเทียบเท่าอัปปนาสมาธิ ซึ่งสามารถสนับสนุนให้ปัญญาละกิเลสได้เด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน)

จะเห็นได้ว่า ขณิกสมาธิในวิปัสสนาจึงมีความแตกต่างกับสมาธิในสมถะทั้งลักษณะ ส่วนประกอบ และผลลัพธ์ กล่าวคือ อารมณ์ของการเจริญขณิกสมาธิในวิปัสสนา คือ รูปนาม แยกเป็น ชั้น 5 อายุตนะ 12 ธาตุ 18 อินทริย 22 ปฏิจจสมุปบาท 12 อริยสัจ 4 ซึ่งเป็นอารมณ์สภาวะปรมาตถ์ล้วนๆ สมาธิในวิปัสสนานี้ที่ได้มาจากการกำหนดลักษณะของรูปนามที่ท่านเรียกว่า ลักขณูปนิชฌาน (อรรถกถา ภาษาบาลี 1/141) และขณิกสมาธิในวิปัสสนามีส่วนประกอบในองค์มรรคครบทั้ง 7 (พระไตรปิฎกภาษาไทย 10/290/224) คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ และสัมมาสติ ขณิกสมาธินี้แม้เบื้องต้นเป็นกามาวจรมหากุศล แต่เมื่อเข้าถึงวิปัสสนาเบื้องสูงสามารถพัฒนาเป็นโลกุตตรสมาธิหรืออริยมัคคสมาธิ (สมเด็จพุฒาจารย์ (อาจ) 2546 : 135, 139) ภาพของขณิกสมาธิในวิปัสสนาเป็นธรรมสามารถละกิเลสทั้ง 3 ระดับ คือ กิเลสอย่างหยาบ (วิตกกัม กิเลส) กิเลสอย่างกลาง (ปริยภูฐานกิเลส) กิเลสอย่าง

ละเอียด (อนุสัยกิเลส) (อรรถกถา ภาษาบาลี 1/21) ได้อย่างเด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน) (อรรถกถา ภาษาไทย 12/1/2/-/131)

ซึ่งแตกต่างจากสมาธิในสมถะ ที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติ เช่น ดิน น้ำ ไฟ ลม และสี แสง เป็นต้น สมาธิเช่นนี้ท่านจึงเรียกว่า อารัมมณูปนิชฌาน ซึ่งส่วนประกอบของสมาธิในสมถะ ในมรรคมืองค์ 8 เกิดขึ้นได้เต็มที่เพียง 5 เว้นวิริติเจตสิก (วรรณสิทธิ ไวทยเสวี 2556 : 84) 3 คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และ สัมมาอาชีวะ สมถสมาธินี้ให้ผลในระดับต้นระดับ กามาวจรวิบาก ส่วนระดับสูงเป็นรูปาวจรวิบากหรือ อรูปาวจรวิบาก และคุณภาพของสมาธิในสมถะนี้เป็นธรรมระงับกิเลสได้ทั้ง ระดับนั้นด้วยการข่มไว้ชั่วคราว (วิกขัมภนปหาน) สมาธิที่ใช้ในวิปัสสนากรรมฐานของวิปัสสนายานิกบุคคลจะพัฒนาขึ้นจากขณิกสมาธิไปสู่อุปปจารสมาธิและจนถึงอัปปนา ในขั้นโลกุตตรญาณ แต่สมาธิทั้ง 2 นี้ สามารถเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา เพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ ซึ่งสามารถเปรียบเทียบสมาธิในวิปัสสนากับ อัปปนาสมถสมาธิ

แต่อย่างไรก็ตาม สมาธิทั้ง 2 ก็นับเป็นบาทฐานแห่งวิปัสสนา กล่าวคือในขั้นสมถะ ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ ก็ต้องอาศัยกำลังสมาธิ ที่เกิดจากการกำหนดลักษณะของรูปนามอันเป็นอารมณ์ปรมาตถ์โดยอาศัย องค์ประกอบ 3 และผู้เจริญสมาธิในสมถะโดยตรงก็ต้องทำให้เกิดสมาธิขั้นอุปปจารและอัปปนา โดยการเพ่งอารมณ์บัญญัติ เมื่อเข้าสู่ขั้นวิปัสสนาสมาธิต้องมีกำลังพอที่จะก่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งไตรลักษณ์ คือ สมาธิระดับอุปปจาระ แล้วพัฒนาสมาธิไปเป็นหลักธรรมแห่งโพธิปักขิยธรรม เพื่อก้าวเข้าสู่อัปปนาสมาธิ ในขั้นโลกุตตระ ดังสามารถแสดงเป็นตารางเปรียบเทียบได้ดังนี้

ตารางแสดงการเปรียบเทียบขณิกสมาธิในวิปัสสนากับสมถสมาธิ

บุคคล	สมาธิขั้นสมถะ	สมาธิขั้นวิปัสสนา		โลกุตตรฌาน
วิปัสสนาญาณิก		ขณะเจริญวิปัสสนา	ขณะก่อนบรรลู่	อัปปนาโลกุตตรฌาน
		ขณิกสมาธิ	อุปะจารสมาธิ	
สมถะญาณิก	อัปปนาสมาธิ	ขณิกสมาธิ	อุปะจารสมาธิ	อัปปนาโลกุตตรฌาน
		อุปะจารสมาธิ	อุปะจารสมาธิ	

การทำความเข้าใจขณิกสมาธิ มีความจำเป็นต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนา เมื่อมีความเข้าใจดีแล้วก็จะบรรเทาวิจิจจฉา ก่อให้เกิดศรัทธามากขึ้น เมื่อเข้าสู่ภาคปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติจะไม่เจริญวิปัสสนาที่ยึดเอาบัญญัติมาเป็นอารมณ์ และจะสามารถแยกแยะออกมาว่า นี่สมาธิในสมถะ นี่ขณิกสมาธิในวิปัสสนา ไม่หลงติดแช่อยู่ในอารมณ์ของสมถะ และจะเกิดความมั่นใจในแนวทางการเจริญวิปัสสนาได้ว่า การปฏิบัติจะมีความเจริญก้าวหน้าไปในแนวทางที่ถูกต้อง

อนึ่ง มหาสติปัฏฐานสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงแก่ชาวกุรุ ซึ่งเป็นบุคคลทุกชนชั้นซึ่งมีความแตกต่างกันทั้งวัยทั้งวรรณะและตระกูลเป็นต้น ซึ่งอยู่รวมกันเป็นชุมชนใหญ่ และคนเหล่านี้เป็นผู้ที่สนใจในการเจริญสติปัฏฐานในขณะเดียวกันก็ประกอบกิจการงานของตนๆ ไปด้วย การเจริญวิปัสสนาของชนเหล่านั้นจึงสันนิษฐานได้ว่ามีการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานแบบมีวิปัสสนานำหน้า (พระไตรปิฎกภาษาไทย 21/170/238) คือการเจริญสติเพื่อเห็นแจ้งรูปนามไปตามลำดับตั้งแต่ต้น โดยไม่มีพื้นฐานสมถะมาก่อน ดังนั้น มหาสติปัฏฐานสูตรจึงเป็นพระสูตรที่ตรัสเพื่อเจริญวิปัสสนาขณิกสมาธิเป็นหลัก มีพุทธศาสนิกชนบางกลุ่มหรือบางคนอาจตั้งข้อสังเกตว่า พระพุทธเจ้าไม่เคยตรัสขณิกสมาธิไว้ในพระไตรปิฎก แต่พระเถระจารย์ยุคหลังเมื่อพูดถึงการเจริญสติปัฏฐาน ก็จะพูดถึงขณิก

สมาธินี้อยู่เสมอ ท่านเหล่านั้นสอนถูกต้องหรือไม่หรือท่านเอาคำเหล่านี้มาจากไหนสอน ข้อนี้สามารถตอบได้ 3 ประเด็นหลัก ๆ ดังนี้

1) ในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ เมื่อแยกหมวดธรรมต่าง ๆ ออกแล้ว หมวดธรรมที่มีอารมณ์เป็นวิปัสสนาล้วนก็มี ที่มีอารมณ์เป็นได้ทั้งสมถะทั้งวิปัสสนาก็มี เมื่อเป็นอย่างนี้ อารมณ์กรรมฐานในมหาสติปัฏฐานสูตร จึงเป็นวิปัสสนาทั้งหมด ในข้อนี้มีหลักฐานสนับสนุนกล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า “บัณฑิตพึงชี้แจงแก่นักศึกษา (ผู้เข้าใจผิดว่า อัปปมัญญาหรือพรหมวิหารเป็นเหตุให้เกิดฌาน 4 ได้) นั่นว่า เธออย่าเข้าใจอย่างนั้นเลย เพราะถ้าจะยกเอาข้อความที่ทรงแสดงไว้ในมูลสมาธิมารวมเข้าในพรหมวิหารทั้ง 4 ประการ โดยถือว่าทรงแสดงไว้โดยลำดับกันแล้ว แม้กายานุปัสสนาเป็นต้น ก็พึงเป็นเหตุให้สำเร็จฌาน 4 หรือฌาน 5 ได้ด้วย แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะกายานุปัสสนาเป็นต้นนั้น ท่านแสดงไว้ด้วยสามารถแห่งวิปัสสนากรรมฐานต่างหาก ที่จริงนั้น แม้เพียงปฐมฌานก็มิได้ในเวทนานุปัสสนาเป็นต้น ตั้งแต่ทุติยฌานขึ้นไปไม่ต้องพูดถึง ยิ่งจะมีไม่ได้ที่เดียว เพราะฉะนั้น นักศึกษาอย่าได้ถือเอาเพียงแต่เงาพยัญชนะแล้วมากล่าวต่อพระผู้มีพระภาคเลย อันพระพุทธรวจนะนั้นลึกลับยิ่งนัก นักศึกษาควรเข้าไปหาอาจารย์แล้วศึกษาเอาอรรถาธิบายของพระพุทธรวจนะให้ได้อย่างละเอียดหมดจดทีเดียว”

(สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) 2546 : 580-581) การเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร จึงใช้สมาธิระดับเบื้องต้น คือ สมาธิที่เกิดจากการกำหนดรู้รูปนามที่กำลังปรากฏ เป็นไปอยู่ตลอดเวลา สมาธินั้นคือขณิกสมาธินั่นเอง ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนามีสมณะนำหน้านั้น เป็นเพียงการต่อยอดกรรมฐานที่ดำเนินยังไม่ถูกทาง ให้ดำเนินไปถูกทางตามหลักอริยมรรคมีองค์แปดเท่านั้น และปลายทางแห่งการปฏิบัติทั้งสองแบบก็เพื่อภาวนามยปัญญานั่นเอง

2) ในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ พระพุทธองค์ตรัสธรรม 3 ประการอันเป็นเครื่องมือในการเจริญกรรมฐาน คือ (1) อาตาปี มีความเพียรเผากิเลส (2) สัมปชาโน มีปัญญาเห็นเห็นสภาวะ (3) สติมา มีความระลึกได้ทันถูก ตรงสภาวะ และธรรมอีกประการหนึ่งที่ไม่ได้ตรัสไว้โดยตรง คือสมาธิ แต่นั่นว่าตรัสไว้โดยอ้อม ทางภาษาศาสตร์เรียกว่า มิคปทวลัญชนนัย คือ นัยที่เหมือนรอยเท้าเนื้อ หมายถึงการตรัสโดยอ้อมความที่สำคัญไว้ในคำนั้นหมด เปรียบเหมือนการติดตามรอยเท้าของเนื้อไป เมื่อเห็นรอยเท้าฝั่งนี้และฝั่งโน้นของแผ่นหิน ก็อนุมานได้ว่า เนื้อนี้วิ่งตรงไปทางนั้นแน่นอน ฉันทใด แม้พระพุทธองค์จะตรัสสติและปัญญาไว้เท่านั้น ก็เข้าใจได้ว่าเป็นอันตรัสสมาธิไว้โดยอ้อม ฉันทนั้น เพราะสติเป็นเหตุเกิดสมาธิ (พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) หน้า 25) และในฎีกาที่ขนิณกายมิกกล่าวรับรองไว้ว่า “สติคคฺทณฺเณว เจตถสมฺมตฺสสฺสปี คณฺณํ ทฎฺฐพฺพํ ตสฺสา สมฺมาธิกฺขณฺธํ สงคฺคิหิตตฺตา. (คัมภีร์ที่ขนิณกาย ฎีกา ภาษาบาลี 2/368) อนึ่ง พึงทราบการถือเอาแม่สมาธิในเรื่องนี้ด้วยการกล่าวถึงสติ เพราะสตินั้นนับเข้าในสมาธิขั้น” ฉะนั้นจึงเข้าใจกันได้ว่า เมื่อตรัสสติและวิริยะก็เป็นอันตรัสสมาธิไปด้วย เพราะธรรมทั้ง 3 นี้อยู่ในสมาธิขั้นเหมือนกัน สมาธินี้หาใช่อุปจารสมาธิ หาใช่อัปปนา

สมาธิไม่ แต่เป็นสมาธิที่กำหนดลักษณะของรูปนามที่เปลี่ยนแปลงไป สมาธินั้นจึงเป็นขณิก สมาธินั่นเอง

3) สมาธิในการเจริญสติปัฏฐาน แม้ว่าพระพุทธเจ้าตรัสสัมมาสมาธิ ในสังจบรรพระ ว่ามี 4 คือ ปฐมฌาน อันมีองค์ 5 คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตา ทุตติฌานอันมีองค์ 3 คือ ปีติ สุข เอกัคคตา ตุตติฌานมีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา และจตุตถฌาน คือ อุเบกขา เอกัคคตา แต่การตรัสไว้แบบนี้เป็นการตรัสถึงผลสัมฤทธิ์ของการเจริญสติปัฏฐานคือตรัสหมายเอาโลกุตตรมรรคอันเป็นมรรคเบื้องต้น ไม่ได้ตรัสหมายเอาปุพพภาคมรรค (มรรคเบื้องต้น) หรือโลกิยมรรค และสมาธิที่จะเป็นสมาธิถูกทาง (สัมมา) ได้นั้นต้องประกอบด้วย องค์ 7 ที่เรียกว่า บริหารแห่งสมาธิ (พระไตรปิฎก ภาษาไทย 10/290/224) มี 7 อย่าง มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น

ขณิกสมาธินี้พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในพระไตรปิฎกมากมายในความหมายของเอกัคคตาจิตที่พอจะเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนา แต่เป็นเครื่องนำไปสู่ความสิ้นทุกข์ได้ จึงไม่ใช่สมาธิชนิดหนอยดังที่หลายคนเข้าใจผิดกันมา ขณิกสมาธิสามารถนำมาใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยการยึดอารมณ์ที่เป็นปรมาตถ์ที่กำลังเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ดับไปเป็นขณะๆ พร้อมกับอารมณ์ที่กำหนดนั้น และพัฒนาให้เจริญขึ้นเป็นธรรมที่มีอยู่ในโพธิปักขิยธรรมโดยตรง เป็นธรรมที่พัฒนาตัวไปพร้อมกับธรรมอื่นๆ มีวิริยะและปัญญาเป็นต้น ขณิกสมาธินี้สามารถพัฒนาให้แก้กถาจนประหานกิเลสให้หมดสิ้นไปได้อย่างเด็ดขาด

6. สรุป

ขณิกสมาธิ คือ สมาธิที่ตั้งมั่นอยู่ชั่วขณะ (ขณมตตฎฐิติโก สมาธิ) ขณิกสมาธินี้เกิดขึ้นได้ในขณะคนเรามีจิตจดจ่ออยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นเวลานานๆ แต่เมื่อนำมาใช้ในการเจริญวิปัสสนา

กรรมฐาน ด้วยการกำหนดสภาวะของรูปนามที่เป็นไปตามความเป็นจริง จิตจะตั้งมั่นเป็นสมาธิ อันเกิดจากการใช้สติกำหนดรู้ลักษณะของรูปและนามอันเป็นอารมณ์ปรมาณูที่กำลังแปรเปลี่ยนไปทุกๆ ขณะติดต่อกัน ท่านจึงเรียกสมาธิชนิดนี้อีกชื่อว่า (วาลกขณูปภูจฺจนาเนกตฺต) ซึ่งเป็นธรรมนำไปสู่การสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงได้ การพัฒนาขณิกสมาธินี้ ต้องอาศัยการเจริญสติที่เป็นไปในฐาน 4 คือ กาย เวทนา จิต และธรรม ตามแนวทางที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร การเจริญสติเพื่อพัฒนาขณิกสมาธินี้เป็นการเจริญวิปัสสนาที่อาศัยสมาธิเพียงขั้นต้น แต่อาศัยการสังสมอยู่เรื่อยๆ อย่างต่อเนื่อง เป็นวิธีของผู้ที่ยังไม่มีพื้นฐานสมาธิแบบสมถะมาก่อน แต่จะพัฒนาสติ สมาธิ และปัญญาไปพร้อมๆ กันเพื่อให้ อริยมรรคมีความสมบูรณ์ขึ้นไปโดยลำดับ ซึ่งสมาธินี้เหมาะกับบุคคลทั่วไปที่มุ่งปฏิบัติวิปัสสนาปัญญา เพื่อจุดประสงค์จะละอภิชฌา ความละโมภ และ โทมนัส ความทุกข์ทางใจ หรือกระทั่งเพื่อหวังจะบรรลุมรรคผลนิพพาน อันเป็นเป้าหมายสูงสุดในพุทธศาสนา

7. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำข้อมูลไปใช้

ในการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาขณิกสมาธิปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการพัฒนาสมาธิของวิปัสสนายานิกบุคคล ดังนั้น ผลการวิจัยนี้จึงมีประโยชน์แก่ผู้มีความศรัทธาในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตรจึงควรมุ่งพัฒนาขณิกสมาธิและโพชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์ เพื่อเป้าหมายหลักคือ จิตหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง และไม่ควรมุ่งผลอันพิเศษที่ไม่เป็นแนวทางให้พ้นทุกข์

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

หากมีการศึกษาในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้ศึกษาควรที่จะศึกษาเนื้อหาเพิ่มเติมอีก และควรจะศึกษาในประเด็นดังต่อไปนี้

- 1) ควรศึกษาเปรียบเทียบวิปัสสนาขณิกสมาธิกับสมถสมาธิ
- 2) ควรศึกษาสภาวะของวิปัสสนาขณิกสมาธิในวิปัสสนาญาณ 9
- 3) ควรศึกษาสมาธิสัมโพชฌงค์ในการรักษาอาการอาพาธของอรหันตสาวก

บรรณานุกรม

1. ภาษาบาลี-ไทย:

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลญาณ. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2532-2534.

. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

พระพุทธโฆสจารย์. วิสุทธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ปรมิ ภาโค – ตติโย ภาโค. ตรวจชำระ โดยสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารีเถระ). พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2548.

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค** แปล. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์
พรินต์ติ้ง จำกัด, 2546.

ธัมมपालมหาเถระ. **ปรมตมณชุสา นาม วิสุทธิมคคส์วณณา มหาฎีกา**. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร:
มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2536.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(1) หนังสือ:

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ป.ธ.9). **วิปัสสนาญาณโสภณ**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: บริษัทศรีอนันต์การ
พิมพ์ จำกัด, 2546.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสมมหา
เถระ ป.ธ.9, M.A.,Ph.D.) ผู้ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิวังศ์ แปล และเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โดย ห้างหุ้น
ส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2549.

วรรณสิทธิ์ ไวยเสวี. **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ 2 เจตสิกสังคหวิภาค**. กรุงเทพมหานคร:
ทิพย์วิสุทธิ การพิมพ์, พ.ศ. (ไม่ปรากฏ).